

Comunicare și construcție culturală*

Rodica Zafiu

Membru corespondent al Academiei Române



O sărbătoare este un prilej de reflecție asupra lucrurilor simple și fundamentale. Printre acestea, s-ar număra o întrebare: în ce termeni gândim în general o limbă – în cazul nostru, evident, limba română? Din ceea ce considerăm că este esențial pentru o limbă se dezvoltă o serie de atitudini, de evaluări – și chiar consecințe practice, în planul acțiunii normative. Limba română este deopotrivă instrument de comunicare, mijloc de expresie, fenomen cultural și factor identitar. Limba română este ansamblul varietăților ei, dar se reduce uneori la varianta cea mai prestigioasă – limba literară, cea care a fost supusă unui proces de standardizare. Ca fapt de comunicare, limba permite multă variație, aproximări, chiar ambiguități și imperfecțiuni rezolvate contextual sau corectate prin reformulare; depinde în mare măsură de autoreglajele uzului și de alegerile vorbitorilor, care pot neglija norme prestabilite. Comunitățile create în mediul online ne dovedesc însă că forme noi de

comunicare se realizează nu în absența oricăror reguli, cum ni s-ar părea uneori, ci prin stabilirea unor reguli ad-hoc, create prin practica dialogului și a negocierii¹. Pe de altă parte, limba literară e un fenomen cultural, fie că presupune mai ales norme implicite, impuse prin prestigiu și respectate prin consens, fie că se bazează pe norme explicite, elaborate; acestea din urmă depind de concepții și ideologii care se schimbă în timp și care determină preferințe și alegeri (raționaliste sau romantice, puriste, elitiste sau democratice etc.)². Fiind o construcție culturală, limba literară ierarhizează, creează distincții de care societatea are nevoie. Chiar ca fapt de comunicare, limba funcționează într-un mediu social în care contează adaptarea la situație și la destinatar și în care limbajul folosit transmite informații despre statutul cultural al vorbitorului.

În epoca noastră, lingvistica este un domeniu esențialmente teoretic și descriptiv, care evită în general să-și asume un rol prescriptiv³. De fapt,

**Alocuțiune rostită la Sesiunea omagială „Ziua Limbii Române”
(29 august 2024, Aula Academiei Române)*

prescriptivismul este el însuși obiect de studiu – al sociolingvisticii, care urmărește și motivațiile proceselor de standardizare inițiate de specialiști, și atitudinile și opiniile vorbitorilor obișnuiți, ambele având un rol în modificările lingvistice⁴. Intervenția deliberată în funcționarea limbii nu este întotdeauna eficientă, dar a schimbat de multe ori evoluțiile spontane ale uzului: e posibil ca, de exemplu, pronumele *însuși* să fi devenit invariabil, chiar cu statut de adverb, în absența normelor care i-au menținut flexiunea. Intervenționismul în limbă nu e un fenomen al trecutului și nici nu este neapărat o acțiune de sus în jos, dinspre autorități și instituții către vorbitori: o dovedesc astăzi activismele etice antidiscriminatorii, pornite dinspre grupuri minoritare.

În raportarea la intervenția în uzul limbii, sunt două poziții extreme: una acordă intenției puteri absolute: cineva (Academia, de exemplu) trebuie să decidă! Or, nu totdeauna o opinie de specialitate sau chiar o recomandare clară are efect și intervine cu succes în uz: o arată cazul răspândirii în ultimele decenii a construcției *ca și*, repetat criticate de specialiști⁵. Cealaltă poziție acordă (cu resemnare sau cu entuziasm) prioritate absolută uzului, prin butada *greșeala de azi e norma de mâine!* Nici în acest caz lucrurile nu sunt foarte simple: anumite abateri de la normă dispar cu timpul, de la sine sau prin condamnarea și ironizarea lor, unele sunt într-adevăr acceptate cu timpul, iar altele rămân – în ciuda frecvenței mari – condamnate și stigmatizate, pentru că sunt asociate de vorbitori cu niveluri de limbaj lipsite de prestigiu. Extinderea desinenței *-ră* la perfectul compus, muntenism ironizat de Caragiale (*am plecatără, am făcutără*) a dispărut aproape cu totul (poate cu mici excepții în unele graiuri); în schimb, *decât* în construcții fără negație (*am decât*) e foarte răspândit, dar și foarte departe de a fi acceptat, pentru că a fost deja asociat cu profilul de locutor incult.

În istoria limbii române literare sunt numeroase exemple de acțiune asupra limbii: impusă, răspândită, acceptată, devenită normă. Limba română e un exemplu foarte bun de intervenționism reușit, de construcție culturală care s-a impus în timp scurt, în secolul al XIX-lea (cu „arderea etapelor”), depășind teama contemporanilor – care întrevădeau o viitoare imposibilitate de comunicare între generații sau între straturi sociale și educaționale.

E remarcabil succesul pe care l-a avut, în secolul al XIX-lea, formula de preluare a împrumuturilor latino-romanice propusă acum 225 de ani de Paul Iorgovici, în *Observații de limbă românească* (1799), formulă preluată de Ion Heliade Rădulescu: adaptarea împrumuturilor prin folosirea rădăcinilor (a *radicalelor*) cuvintelor moștenite: cărturarii vremii considerau că având deja *parte* (cuvânt moștenit) se puteau introduce ușor în română cuvinte ca *particular, particulă, parțial, repartitie* etc.⁶ – văzute atunci, în mod surprinzător pentru cei de azi, ca recuperare a unor *vorbe străbune „reprimite” în limbă*⁷. Tot atunci s-au elaborat modelele de „românizare” care preluau sensul din franceză sau italiană, forma fonetică din italiană sau latină, iar terminația de la cuvintele românești moștenite (ca în cazul lui *libertate*⁸).

Un alt exemplu este și *Dicționarul limbii române* al lui August Treboniu Laurian și Ioan C. Massim⁹, dicționar al Academiei care a produs în epoca publicării sale numeroase reacții negative, de contestare și ridiculizare, rămânând apoi, în istoria standardizării limbii române, în primul rând ca exemplu de purism lexicografic extrem. Dicționarul are și mari merite, în furnizarea de informații sistematice și nuanțate asupra sensului și a utilizării cuvintelor. Interesant e că unele dintre creațiile și explicațiile sale au anticipat împrumuturi lexicale și evoluții semantice ulterioare (interne sau prin calc). Se întâmplă azi ca termeni recent împrumutați din engleză să fie de fapt de origine latino-romană și chiar să fi păstrat în engleză sensuri vechi, pe care româna nu le preluase din franceză sau italiană. E o surpriză, de exemplu, să descoperim la 1876 cuvinte care ne par – și sunt, de fapt – împrumuturi de ultimă oră. În dicționarul academic latinizant găsim verbul *a procrastina* – „a amâna pe mâne, pe a doua zi și în genere a amâna”; cu participiul *procrastinat* „amânat”, alături de substantivul *procrastinațiune* – „acțiune de procrastinare” și de adjectivul *procrastinatoriu, -torie* – „care amână de azi pe mâne”¹⁰. Dicționarele următoare nu au crezut de cuviință să păstreze în inventarele lor creații latiniste fără circulație reală. Circulația din prezent face însă ca dicționarul de acum aproximativ 150 de ani să devină mai actual decât părea în momentul publicării sale. Uneori dicționarul vechi oferă sprijin involuntar unor inovații recente

mai curând supărătoare, care adaugă prin calc semantic, prin traducerea sensurilor din engleză, sensuri inexistente în română: e cazul lui *decepție* folosit azi uneori nu cu sensul bine fixat în română – „dezamăgire” –, ci cu acela de „înșelăciune”. Dictionarul lui Laurian și Massim propunea însă chiar acest sens (etimologic, justificat de etimonul latinesc *deceptio*) pentru substantivul *decepțiune*: „înșelăciune, amăgire”; nu a reușit să-l impună, cum nu a reușit să impună nici întreaga familie lexicală alcătuită din verbul *a decepe* „a prinde în cursă, cu artificii” și adjectivele *deceptiv*, *deceptor*, *deceptios*, *decept*¹¹. În fine, același dicționar propunea verbul *a conclude* – pe care îl vedem acum preluat, prin engleză, ca pentru a complica și mai mult concurența dintre *a conchide* (care fusese modelat după *a închide*) și *a concluziona* (dezvoltat mai târziu)¹².

Un alt exemplu de atitudine culturală care a influențat evoluția limbii române este preferința, manifestată tot în perioada modernizării, pentru îmbogățirea lexicului prin împrumut, nu prin calcuri, deci nu prin imitația cu material lingvistic preexistent. Această preferință – pe care o întâlnim atât la oamenii de cultură, cât și la vorbitorii obișnuiți – s-ar putea explica prin trăsături intrinseci ale limbii doar în cazul calcului de structură, care ar fi produs compuse; or româna, ca și celelalte limbi romanice, preferă derivarea compunerii și evită mai ales anumite tipare de compunere. În cazul calcului semantic (adică al traducerii sensurilor) nu exista niciun obstacol pur lingvistic, de structură, în adoptarea sa: bariera a fost una culturală, ținând de separarea între registre, de dificultatea de a accepta în limbajele de specialitate conotațiile cuvintelor vechi și populare. Așa se explică felul în care Ion Heliade Rădulescu ironiza „cârpirea de vorbe”, care ar fi făcut ca *persoana* să fie numită în continuare *obraz* „și prin urmare *pronumele personale* din Gramatică să le numească *în loc de nume obraznice* și *personalitatea obrăznicie*”¹³. Heliade regreta și propriile opțiuni terminologice mai vechi pentru calcuri, de pildă faptul că a numit *strămutători* verbele (*verbii*) care ar fi fost mai bine numite *transitivi*¹⁴. Și astăzi, calcul semantic acționează aproape insesizabil asupra unor cuvinte din fondul modern latino-roman (versatil, expertiză, patetic etc.), dar se blochează și produce efecte comice în cazul cuvintelor vechi și populare

(astfel că *mouse* nu a putut deveni, în limbajul informatic românesc, *șoarece*). O atitudine culturală care se manifestă puternic în prezent este respectul față de integritatea ortografică a împrumuturilor (mai ales din engleză).

Astăzi nu mai suntem în situația de acum două secole, în fața unei limbi care trebuia standardizată, modernizată, înzestrată cu instrumente normative de bază (gramatici și dicționare). Ceea ce prin tradiție se numește „cultivarea limbii” trebuie să recunoască, din punct de vedere strict lingvistic, că nu se bazează pe criterii infailibile, că normatorul își impune de obicei propria viziune asupra limbii și propria ierarhie de valori, mai ales acolo unde sunt factori multipli care influențează selecția și fixarea unei forme, unde mai multe criterii intră în concurență (raționaliste, estetice, analogice și de sistem al limbii, etimologice, tradiționaliste, de uz și frecvență). Pe de altă parte, există o nevoie socială de normă (fie și numai pentru a produce, prin raportare la ea, încălcări), Specialiștii fac recomandări și iau decizii – consemnate în dicționare, îndreptare, gramatici. De ce unele au succes, altele nu? Răspunsul care face apel la „spiritul limbii” e o capcană sau o iluzie; de multe ori, forma acceptată și cea respinsă, forma preferată de normatori și cea răspândită în uz sunt la fel de justificate de sistemul limbii. Ce le diferențiază e mai curând de natură culturală. Cum am mai spus, ideile despre limbă – ale lingviștilor, ale normatorilor, ale publicului larg – influențează și modifică limba.

Lingvistul are datoria să-și recunoască limitele, dar și pe aceea de a oferi argumente pentru o decizie: descriind istoria și statutul actual al variației, dar și, pe cât posibil, atitudinile și evaluările vorbitorilor. Din acumularea acestor date se poate naște o ierarhie a abaterilor (care separă simple forme mai vechi sau regionale de contaminările lesne condamnabile) și o decizie normativă.

E șansa noastră de a contribui la o construcție culturală și e rostul acestei zile de a ne-o aminti.

Note

1 Apariția unor norme specifice genurilor discursive și comunităților online este discutată în mai multe studii din volumul Susan C. Herring, Dieter Stein, Tuija Virtanen (ed.), *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*, Berlin/Boston, de Gruyter Mouton, 2013.

2 A se vedea Dirk Geeraerts, „Cultural models of linguistic standardization”, în René Dirven, Roslyn Frank, Martin Pütz (ed.), *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings*, Berlin/New York, Mouton De Gruyter, 2003, p. 25-68.

3 O poziție extremă de refuz al prescriptivismului este ilustrată de Steven Pinker, în capitolul 12 („The language mavens”) din volumul *The language instinct*, New York, Harper Perennial, 2007 (1994).

4 Peter Garrett, *Attitudes to language*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

5 Este vorba de construcția *ca* și folosită în locul lui *ca*, cu sensul „în calitate de”.

6 Paul Iorgovici, *Observații de limba românească*, Buda, Crăiasca Universității Tipografie, 1799; ediție de Doina Bogdan-Dascălu și Crișu Dascălu, Timișoara, Facla, 1979.

7 Ideea împrumuturilor ca formă de recuperare este vizibilă în titlurile dicționarelor de neologisme ale epocii, de exemplu în Ioan D. Negulici, *Vocabular român de toate vorbele străbune repriimate până acum în limba română și de toate cele ce sunt a se mai primi d-acum înainte, și mai ales în științe*, București, Tipografia Colegiului, 1848; Emmanuel Protopopescu, V. Popescu, *Nou dicționar portativ de toate zicerile radicale și streine reintroduse și introduse*

în limbă, cuprinzând și termeni științifici și literari, vol. I-II, București, Tipografia lui Toma Teodorescu/Tipografia lui Oprea Demetrescu, 1862.

8 Ca multe alte cuvinte din seria cu finala în *-tate*, substantivul *libertate* este adaptat pornind de la fr. *liberté*, it. *libertà*, lat. *libertas*, *-atis*, după modelul unor cuvinte moștenite, ca *bunătate*, *greutate* etc.

9 August Treboniu Laurian, Ioan C. Massim, *Dicționarul limbei romane*, București, Noua Tipografie a Laboratorilor Romani, vol. I (A-H) 1871; vol. II (I-Z) 1876.

10 *Op. cit.*, vol. II, 1876, p. 782. În ortografia latinizantă adoptată de autorii dicționarului, cuvintele au forma PROCRASTINARE, PROCRASTINATIONE, PROCRASTINATORIU, PROCRASTINATU.

11 *Op. cit.*, vol. I, 1871, p. 1019: DECEPERE, DECEPTIONE, DECEPTIOSU, DECEPTIVU, DECEPTORIU, DECEPTRICE, DECEPTU.

12 *Op. cit.*, vol. I, 1871, p. 838: CONCLUDERE.

13 I. Heliade Rădulescu, *Opere*, vol. II, ed. critică de D. Popovici, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1943, p. 207 (articolul *Pentru limba românească*, publicat în „Curierul românesc”, în 1832).

14 I. Heliade Rădulescu, *Literatura. Critica*, București, Tipografia Heliade și asociații, 1860, p. 21.